

Аляксандар Краўчэвіч (Гародня-Беласток)
Да новай гісторыі старажытнай Беларусі

**Сагановіч Г. Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца 18 ст. Мінск,
“Энцыклапедык”, 2001. - 412 с.**

“Нарыс” Генадзя Сагановіча – гэта частка буйнога праекту, які меў на мэце напісанне ўзгодненай гісторыі краінаў-спадкаемцаў першай Рэчы Паспалітай. Ініцыятарам справы выступіў люблінскі асяродак гісторыкаў на чале з праф. Ежы Клачоўскім. Выпрацоўка супольнага погляду на агульнае мінулае дзеля наладжвання сённяшняга і заўтрашняга добрасуседства — ідэя цікавая і прыгожая. На сённяшні дзень праект амаль цалкам рэалізаваны — напісаны і выдрукаваны гісторыі Польшчы і Украіны, кожная ў двух кнігах (украінская на айчыннай і польскай мовах). Затрымаліся летувіская ды беларуская часткі, на польскай і беларускай мовах выйшла вось гэтая праца Г.Сагановіча, другая ж кніга аўтарства праф. Захара Шыбекі выдадзена пакуль толькі па-польску. Такое запазненне на Беларусі выкліканы, верагодна, адсутнасцю зацікаўленасці і дапамогі з боку дзяржаўных структураў і навуковых інстытуцый гэтай краіны. Названы праект рэалізуецца тут цалкам праз грамадскую ініцыятыву, як, дарэчы, амаль усё цікавае ды вартое, што адбываецца сёння ў беларускай гісторычнай навуцы.

Г.Сагановіч сціпла заічыў гэту працу да навукова-папулярных выданняў (як і іншыя свае творы, пабачыўшыя свет у выглядзе кнігаў), хоць у “Нарысе” прысутнічаюць усе неабходныя аtryбуты навуковай кнігі (сінтэзы ці падручніка): бібліографія (заняла 13 старонак), асабовы ды геаграфічны паказальнік і вялікі дадатак (табліцы, дыяграмы, мапы).

Структура кнігі распрацавана паводле храналагічна-тэматычнага прынцыпу, сярод раздзелаў з палітычнай гісторыі ўстаўлены параграфы, прысвечаныя культуры, рэлігіі, дэмографіі, гаспадарцы. Аўтар у адпаведнасці з жанрам “Нарысу” падзяліў аповяд на дзесяць раздзелаў, выбраўшы найбольш, на яго думку, вартыя ўвагі праблемы і аспекты з мінулага краіны да канца 18 ст. Такі падзел выглядае лагічным за адным выключэннем. Раздзел III “Утварэнне Вялікага Княства Літоўскага” ахоплівае ажно два стагоддзі існавання дзяржавы ад Міндоўга да Свідрыгайлы, таму яго назва не цалкам адпавядае зместу. Напэўна, да некаторых раздзелаў прыдалося б указанне іхных храналагічных межаў, як, напрыклад, да раздзелу V “Дзяржава і грамадства”. Толькі ў ходзе ягонага вывучэння высвятае ёнца, пра які перыяд гісторыі ВКЛ ідзе тут гаворка. Назвы раздзелаў (“Першыя дзяржавы Беларусі”, “Цень расійскай гегемоніі” і інш.) выгодна адрозніваюцца ад казённа-сухіх фармулёвак беларускай савецкай гісторыяграфіі і адначасова паказваюць, што “Нарыс” Г.Сагановіча да апошняй не належыць.

Аўтар стараўся адыйсці ад “савецкай” геаграфіі Беларусі і не замыкае гісторыю краіны ў яе сёняшніх палітычных межах. У плыні беларускай гісторыі арганічна ўводзіцца Смаленская зямля. Менш яўна, як бы на другім плане, у тым кантэксце выступае Вільня. Аўтар нідзе не называе Вільню беларускім горадам, месцамі дае зразумець яе беларускасць праз кантэкст, а часам адмяжоўвае гэтае места ад Беларусі, як у пераліку буйнейших гарадоў краіны ў 16 ст. на с. 217.

Кніга напісана добраю яснаю мовай, выклад вядзеца свабодна і цікава, высновы і абагульненні абронтуўваюцца і ілюструюцца прыкладамі, таму чытачу заўсёды зразумелы ход аўтарскай думкі.

Выдаецца, што галоўнай цяжкасцю для Аўтара была амаль поўная адсутнасць беларускай гісторыяграфічнай базы. Дастаткова заглянуць у бібліографію, каб пераканацца, што на Беларусі не створана аніводнай сінтэзы ці манаграфіі па гісторыі ВКЛ, хоць у гэтай дзяржаве праішла палова гісторыі беларусаў. Аўтар быў вымушаны карыстацца пераважна даробкам гісторыкаў іншых краінаў, што непазбежна мусіла накласці на “Нарыс” свой адбітак.

Як кожная наватарская праца “Нарыс” не пазбаўлены памылак і недахопаў. Звяртаючы на іх увагу, хачу падкрэсліць, што шмат якія з заўвагаў маюць суб’ектыўныя характеристы, адлюстроўваюць асабісты падыход рэцэнзента да пэўных праблемаў і ніяк не прэтэндуюць на апошнюю праўду.

Г.Сагановіч лічыць, што невядома наколькі мірным было суіснаванне балтав і славянаў у канцы жалезнага веку і ў раннім сярэднявеччы. Аднак большасць даследчыкаў розных спецыялізацый, у першую чаргу археолагі і мовазнаўцы адзначаюць агульны мірныя характеристары балта-славянскіх контактаў. Сам Аўтар таксама піша пра “сімбіёз балцкай і славянскай культуры” (с. 18).

Праз уесь тэкст працы выкарыстоўваецца назва “Чорная Русь”. Аўтар лічыць, што так ужо ў 14 ст. зваліся землі па левых прытокахі часткова на правым беразе Нёмана з горадамі Гародня, Ваўкавыск, Наваградак, Слонім і Здзітаў. Аднак гэтая назва ў самым ВКЛ не выкарыстоўвалася. На карце венецыянскага манаха Фра Маура з 1460 г. “Rossia negra” змешчана ў Падняпроў¹; Мікалай Улашчык вывеў, што гэты тэрмін быў вандроўным (не ўдалося знайсці яго лакалізацыю на Панямонні), а потым увогуле знік з ужытку². У 14 і наступных стагоддзяў Верхнє Панямонне з'яўлялася часткай гісторычнай (уласна) Літвы.

Дарэчы, у тэксце працы цяжка знайсці выразнае акрэсленне тэрыторыі ўласна Літвы (гісторычная Літва). З кантэксту аповяду пра тэрыторыю ВКЛ у 13 – 16 ст. (с. 121) можна зразумець, што яна складалася з этнічна летувіскіх земляў. У іншым месцы Аўтар адзначае: “Ужо ў 14 – 15 ст. Літвою называлі не толькі этнічна літоўскія землі, але і некаторыя землі Беларусі, найперш каланізаванае яшчэ ў 11

¹ Kamal Y. Monumenta cartographica Africae et Aegypti. Leiden, 1951. N. 1496.

² Улащик Н. Белая и Чорная Русь в “Кроніке” Матвея Стрыйковскага // Імя тваё Белая Русь / Уклад. Г.М.Сагановіч. Мінск, 1991. С. 104.

– 12 ст. усходнім іславянамі Верхняе Панямонне (Чорную Русь), заходнюю частку Меншчыны ды Браслаўшчыну” (с. 178).

Між тым у навуковай літаратуры апрацавана даволі дакладная лакалізацыя гістарычнай Літвы. Ужо Мацей Любайскі здзяйсніў, што назвы “зямля Літоўская”, вялікае княства Літоўскае”, “паньства Літоўскае” у дакументах 14 - 16 ст. часта абазначаюць не ўсю дзяржаву, а толькі яе частку, адасобленую ў палітыка-геаграфічных адносінах³. Дэталёвую лакалізацыю гэтай уласна Літвы на 16 ст. (гэты час у адрозненне ад папярэдніх стагоддзяў нашмат лепш прадстаўлены пісьмовымі крыніцамі) апрацавалі польскі гісторык Ежы Ахманьскі і беларускі даследчык Міхал Спрыданоў⁴. У агульных рысах уласна Літва — гістарычнае ядро і важнейшая вобласць ВКЛ, складалася з Віленшчыны, Наваградчыны і Гарадзеншчыны, г.зн. у яе ўваходзілі далёка не ўсе этнічна летувіскія землі, а большую частку займалі землі этнічна беларускія.

Пэўная неакрэсленасць тэрыторыі гістарычнай Літвы ў “Нарысе” перашкаджае дакладнаму ўспрыманню чытачом некаторыхмесцаў тэксту. Напрыклад, з апісання паширэння ВКЛ у часы Гедыміна (с. 66) можна зразумець, што ён стаяў на чале этнічна летувіскай дзяржавы “Літва” і далучаў да яе беларускія землі. У такім апісанні не бярэцца пад увагу, а проста знякае факт беларускасці большай часткі Літвы. Для дакладнага адrozнення гістарычнай вобласці — ядра ВКЛ ад этнічнай тэрыторыі аднаго з балцкіх народаў прыдалося б выкарыстанне асобных тэрмінаў для іх абазначэння, менавіта “Літва” і “Летува”. У тэксце “Нарысу” такое адrozненне не заўжды навідавоку. Напрыклад, у загадцы пра эліту “нелітоўскіх зямель” (с. 88), цяжка здагадацца ці маецца на ўвазе гістарычная Літва ці этнічна летувіскія землі.

Не зусім зразумелае меркаванне Аўтара пра завяршэнне фармавання тэрыторыі ВКЛ у 1520-х гадах (с. 121). На гэты час у выніку войнаў з Маскоўскай дзяржавай ВКЛ страціла каля 1/3 сваёй тэрыторыі. Такая сітуацыя, зафіксаваная перамір'ем 1537 г., трывала толькі каля трох дзесяткаў гадоў да Лівонскай вайны і Люблінскай уніі, калі памеры дзяржавы зноў істотна змяніліся.

Не могу мінуць некаторыхнедакладнасцяў і спрэчнасцяў у блізкай мне праблеме пачатка ВКЛ. На падставе ўласных даследаванняў насмелюся сцвярджаць, у адrozненне ад Аўтара, што аб'яднаныя літоўскія плямёны не змагаліся з Галіцка-Валынскім княствам за дамінаванне ў землях Чорнай Русі (с. 38). “Злагоджванне” Аўтарам полацка-інфлянцкага канфлікту ў першых дзесяцігоддзях 13 ст. ды сцвярджэнне пра адсутнасць у гэты час рэальнай агрэсіі з боку нямецкіхрыцараў не зусім стасуецца з пададзеным апісаннем гістарычных выдарэнняў. Хоць По-

³ Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута. Москва, 1893. С. 5.

⁴ Ochmacski J. Litewska granica etniczna na wschodzie od epoki plemiennej do XVI wieku. Poznań, 1981. S. 73; Спрыданов М.Ф. “Літва” и “Русь” в Беларуси в 16 в. // Наш Радавод. Гродна, 1996. Ч. 7. С. 208.

лацкая зямля “ніводнага разу не была пад ударам рыцараў, як і сам Полацак не ажыццяўі ніводнага агульнага паходу на Рыгу” (збіраўся ў 1316 г.), аднак перакрыццё галоўнага гандлёвага шляху Полаччыны (с. 39), спробы палачанаў “спыніць насоўванне рыцараў, адкінуць іх з вусця Дзвіны”, “здабыць ордэнскія ўмацаванні ў вусці Дзвіны”, захоп немцамі ўдзельных цэнтраў полацкіх уладанняў у нізоўях Дзвіны — Кукенойса і Герцыке (с. 40 – 41), здаецца, сведчаць якраз пра рэальнасць нямецкай агрэсіі.

Падзяляю асцярожнасць Аўтара ў акрэсленні саюзу літоўскіх князёў (вядомы з летапіснага запісу 1219 г.) не як дзяржавы, а ваенны арганізацыі, кіраванай “старэйшымі” кунігасамі. Праўда, невядома ці была гэтая арганізацыя агульнолітоўскай, як мяркуе Г. Сагановіч (с. 60). Не згодны, што Міндоўг спачатку захапіў уладу ў літоўскіх землях, а крыху пазней яго ўлада “распаўсюдзілася на сумежныя тэрыторыі Беларусі”. Аналіз пісьмовых крэніцаў прывёў мяне да высновы, што Міндоўг спачатку ўступіў у саюз з Наваградкам, а потым з яго дапамогай падпрадкоўваў Літоўскую зямлю⁵.

Не зусім дакладным выдаецца сцвярджэнне, што недалучэнне праваслаўных да прывілеяў (1387, 1413 г.), гарантаваных каталікам, прывяло да расколу балта-славянскага грамадскага саюзу на Русь і Літву (с. 92). На той час сярод праваслаўнай эліты на Русі было шмат балтаў высокага паходжання (Гедымінавічі і іх атачэнне) і, наадварот, русіны пры двары вялікага князя становіліся каталікамі дзеля кар'еры. Лінія этнічнага і канфесійнага падзелу ў ВКЛ, здаецца, ніколі не супадалі. Як падае сам Аўтар на с. 185: “Рэлігійная прыналежнасць паноў і баярства-шляхты мала залежала ад іх этнічнага паходжання”.

Занадта катэгарычным выглядае выраж “рэлігійная нецярпімасць дзяржаўнай улады ВКЛ, галоўныя прынцыпы якой утрымліваліся ў прывілеях 1387 і 1413 г.” (с. 153). Магчыма, больш адекватным будзе казаць пра дзяржаўную пратэкцыю каталіцызму. Дарэчы, і сам Аўтар прыводзіц прыклады верацярпімасці вялікага князя Вітаўта.

Аўтар лічыць, што “значэнне дзяржавы (ВКЛ - A.K.) у фармаванні беларусаў не варта перабольшваць, tym больш адвовдзіць ёй ключавую ролю” (с. 177). На маю думку, якраз функцыянуванне дзяржаўнай арганізацыі ВКЛ стала адным з двух важнейшых фактараў, якія забяспечылі поспех этнагенезу беларусаў. Першы чыннік — працэс балта-славянскіх контактаў стварыў этнічную аснову (трайдційную культуру) беларусаў, а ВКЛ, уgruntаванае на гэтай аснове, аб’ектыўна узмацніла яе, паспрыяла развіццю яе элітарнай часткі, пашырыла на ўсю сацыяльную структуру грамадства ад сялянаў да вялікіх князёў. Дарэчы, некаторыя даследчыкі выказвалі меркаванні адрозненія ад аўтарскага сцвярджэння пра несунападзенне палітычных межаў ВКЛ з этнічным арэалам беларусаў⁶.

⁵ Больш дэталёва пра гэта гл.: Краўцэвіч А.К. Стварэнне Вялікага Княства Літоўскага. Жэшаў, 2000. С. 146.

⁶ Седов В.В. Славяне Верхнега Поднепровья и Подвинья. Москва, 1970. С. 181; Bednarczuk L. Wokół etnogenezy Białorusinów // Acta Baltico-Slavica. XVI. 1984. S. 47.

Вялікую цікаласць вызлікае этнічна ідэнтыфікацыя феадальнай эліты ВКЛ паводле генеалагічных дадзеных, аснованая на даследаванні Анатоля Грыцкевіча (с. 185 – 187). Выразы “магнаты беларускага, літоўскага, украінскага паходжання” у тэксце чаргуюцца з больш канкрэтнымі акрэсленнямі: “літоўскія, беларускія, украінскія магнаты”. Такім чынам праводзіца прамая роднасная сувязь прадстаўнікоў эліты ВКЛ з сучаснымі народамі. Між тым у выпадку з гэтай сацыяльнай групай (як і ўсяго шляхецкага стану) пра падобную эвалюцыйную сувязь казаць не выпадае. Усе магнацкія роды ВКЛ ужо ў 17 ст. становіцца польскімі, а іх нашчадкі ў навейшыя часы выступаюць і дзеянічаюць у кантэксле гісторыі польскага народа (характэрны прыклад, князь Радзівіл – ад'ютант Юзафа Пілсудскага). А ў 14 – 16 ст. эліта ВКЛ, незалежна ад этнічнага паходжання, жыла і дзеянічала ў кантэксле “русінскай” культуры, менавіта беларускага і ўкраінскага яе варыянтаў, гзн. працавала на культурны патэнцыял сучасных беларускага і ўкраінскага народаў. Добра пра гэта выказалася польскі лінгвіст праф. Зоф’я Кужова: “... рускія інстытуцыі, адміністрацыйныя ўзоры, руская адміністрацыйная мова перанясліся на этнічныя літоўскія землі, перарабляючы іхна рускі капыл у палітычна-праўным сэнсе. Усё гэта пацягнула за сабой раптоўнае звычайвае і моўнае зрушчэнне вышэйшых літоўскіх варстваў, напр. родаў Гальшанскіх, Гедройцяў, Кежгайлаў, а потым сярэдняга шляхецкага слою, які па ўзору рускай назвы *баяр*, *баяры* Летува назвала *bajorija*.⁷

Не зусім дакладная выснова Аўтара пра малое адрозненне дзяржаўнага ладу ВКЛ і Маскоўскай дзяржавы на першую палову 16 ст. (с. 187). Варта ўзгадаць аўтаномію паасобных земляў у ВКЛ імкненне да поўнай ліквідацыі такой у Маскоўскай дзяржаве, прававое становішча феадальнага саслоўя ў ВКЛ (прывілеі, Судзебнік Казіміра) і ў Маскве і да т.п.

Праца не пазбаўлена таксама дробных недакладнасцяў “тэхнічнага” характару. Напрыклад, у Гародні ў 12 ст. было, па ўсёй верагоднасці не трох, а чатыры мураваныя царквы (с. 57), гэта таксама ў 16 ст. у месце мелася не 6, а 10 – 11 праваслаўных цэрквяў (з іх 6 мураваных (с. 235)); знакамітая царква абарончага тыпу размешчана не ў Малым Мажэйкаве, а ў Мураванцы (с. 174); Войшалк, паводле Галіцка-Валынскага летапісу, быў забіты не па загаду, а асабіста князем Ільвом (с. 64); на с. 41, напэўна, павінна быць Хелмінская зямля замест Холмскай; на с. 97 трэба казаць пра вярхоўны сюзэрэнітэт (не суверэнітэт) Ягайлы над Жыгімонтам Кейстутавічам; першая Рэч Паспалітая праіснавала не чатыры стагоддзі (с. 204), а два з чвэрцю.

Як дыскусійныя і часам супярэчлівия можна ахарактарызаваць адносіны Аўтара да Люблінскай уніі, сістэмы шляхецкай дэмакратыі і яе адаптацыі ў ВКЛ. У процілегласць надзвычай негатyўным ацэнкам савецкай гісторыяграфіі, Г.Сагановіч выказвае выразна станоўчае стаўленне да названых з’яваў. Нават у спе-

⁷ Kurzowa Z. O mowie Polaków na Kresach Wschodnich. Kraków, 1993. S. 17.

цыяльным “ацэначным” параграфе “Плосы імінусы аб’яднання з Каронай” цяжка знайсці які-небудзь дакладна акрэслены “мінус”, відочна пераважаюць станоўчыя ацэнкі. Чытаючы пра захаванне самастойнасці ВКЛ у прававой і адміністрацыйнай сістэме, можна заўважыць толькі канстататацыю “адасобленасці Вялікага Княства ад Кароны” і цяжка зразумець аўтарскія адносіны (дэкліраваныя ў назве параграфу) да гэтай справы.

Тэмы Люблінскай уніі, шляхецкай дэмакратыі ў Рэчы Паспалітай беларускімі гісторыкамі амаль не вывучаліся. Затое ў польскай гісторыяграфіі ім заўжды надавалася асаблівая ўвага. Аўтар актыўна карыстаўся навуковым даробкам суседзяў, пераняўшы таксама ў шэрагу выпадкаў іхняя ацэнкі падзеяў з гісторыі ВКЛ і Рэчы Паспалітай. Пра набліжанасць поглядаў Аўтара да ацэнак Рэчы Паспалітай, выказанных польскімі гісторыкамі, піша адзін з іх у рэцензіі на польскамоўны варыянт “Нарысу”⁸.

Аўтар супрацьпастаўляе шляхецкую дэмакратыю ў Кароне “засіллю алігархаў” у ВКЛ (с. 187); парайднанне атрымліваецца адназначна на карысць першай, з чым можна пасправчацца. Пакінуўшы ў баку значную сацыяльную абмежаванасць шляхецкай дэмакратыі (датычылася каля 10% насельніцтва, але нават дэмакратычныя сістэмы краінаў Захаду яшчэ ў 19 і пачатках 20 ст. ахоплівалі далёка не ўсё грамадства), варта паглядзеце на наступствы, выкліканыя сістэмай шляхецкай дэмакратыі ў гісторыі ВКЛ, ды нароадаў, якія яго насялялі.

Менавіта магнаты, а не шляхта змагаліся супраць інкарпарацыі ВКЛ у Карону, і захаванне аўтаноміі ВКЛ – іх заслуга. Аказалася, што нешматлікая група алігархаў можа хутчэй кансалідавацца і несці ахвяры ў справе служэння агульна-дзяржаўнай справе, чым усё шляхецкае саслоўе. Шляхецкая дэмакратыя прывяла, несумненна, да ўпадку Рэчы Паспалітай. Для беларусаў, летувісаў і ўкраінцаў яна прынесла страту сацыяльнай эліты ў выніку яе актыўнай паланізацыі.

Беларускаму гісторыку ня праста прыняць наступную ацэнку: “Люблінскі акт быў карысны і ў перспектывах эканамічнага ды культурнага развіцця” (с. 349), бо якраз пасля гэтага акту сацыяльны абсяг беларускай культуры пачынае звужвацца да традыцыйна-сляянской. Нельга пагадзіцца з меркаваннемі Аўтара, што шырокія публічныя права свабоднага чалавека ў Рэчы Паспалітай “далёка апярэдзілі практику нават больш развітых єўрапейскіх краінаў” (с. 348); што “Гэта была найбольш спелая форма становішча-прадстаўнічай дзяржавы, у якой дасягалася пэўная раўнавага паміж уладай і грамадствам” (с. 300). У заходніх єўрапейскіх краінах пад уладай абсалютных манархаў залежныя сляяне – асноўная маса насельніцтва – мелі значна больш асабістых і эканамічных правоў, чым прыгонныя ў Рэчы Паспалітай. Таксама становішча прадстаўнічасць была непараўнальная большая. Напрыклад, у Швецыі, Нарвегіі, некаторых німецкіх дзяржаваху сойме акра-

⁸ Dzięgielewski J. Rec. na: Hienadź Sahanowicz, *Historia Białorusi. Od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku* // Biuletyn Historii Pogranicza. Białystok, 2002. N 3. S. 120.

мя шляхты, духавенства і гараджанаў мелі прадстаўніцтва вольныя сяляне (прагэта Аўтар узгадвае на с. 138). А ў сойме Рэчы Паспалітай не было нават прадстаўнікоў мяшчанства (за выключэннем адзінага і гнараванага шляхтай пасла Кракава). Акрамя Рэчы Паспалітай у Еўропе ў той час існавалі і іншыя дзяржавы-рэспублікі, з якіх найважнейшымі былі Нідэрланды і Венецыя.

Ідэнтычнай поглядам польскіх гісторыкаў з'яўляецца ацэнка саюзу Літвы з Польшчай у часы Ягайлы ды ўвядзенне і ўзвышэнне каталіцтва ў ВКЛ. Аўтар следам за польскім калегамі лічыць, што для летувісаў саюз з палякамі і хрысціянства заходняга абраду давалі магчымасць захаваць палітычную дамінацыю ды ўберагчыся ад далейшай рутэнізацыі (с. 80, 153). Мне здаецца, больш адпаведным ацэнываць гэтыя справы у кантэксце выбару цывілізацыйнай арыентацыі. Хрышчэнне паганскай часткі Літвы ў каталіцтва, дзяржаўная пратэकцыя гэтай канфесіі сталася знакавай прайвай, дэкларацыяй далучэння да заходненеўрапейскай цывілізацыі і адначасова дазваляла аслабіць мілітарны націск памежнага атраду гэтай цывілізацыі – Ордэнской дзяржавы.

Несумненна, цяжка ў адной сінтэтычнай працы выпрацаваць і сформуляваць уласна беларускі погляд на ўсе складаныя праблемы айчыннай гісторыі. Для гэтага патрэбна не адно дзесяцігодзінныя працы многіх даследчыкаў. “Нарыс“ Генадзя Сагановіча адзін з першыхіх вельмі важных кроکаў у гэтым кірунку. Літаратурныя вартасці, станоўчы эмацыйны зарад аўтарскага аповяду робяць гэтую кнігу цікавай і пажаданай сапраўды шырокаму колу чытачоў.

Аляксандар Краўцэвіч

Докт. гіст. навук, Старшыня выканкама БГТ
Асноўны кірунак даследавання:

Гісторыя ВКЛ
e-mail:kryvc@grsu.by

Юры Гардзееў (Кракаў)

Черепица В.Н. Гродненский православный некрополь (с древнейших времён до начала XX века). Гродно, 2001. – 230 с.

Аўтар кнігі – Валеры Чарапіца – вядомы даследчык праваслаўнай спадчыны беларускіх земляў. Кніга складаецца з уступу і чатырох раздзелаў. На пачатку змяшчаюцца эсхаталагічныя разважанні Аўтара наконт сутнасці жыцця і смерці ў розных су светных культурах. Першы невялікі па сваіх памерах раздзел распавядае пра гісторыю праваслаўных могілковых комплексаў старынай Гародні. У другім распавядаема пра мінулае гарадзенскіх праваслаўных могілак, якія існавалі ў часы Расейскай імперыі. У трэцім і чацвёртым раздзелах змяшчаюцца біяграфічныя звесткі пра пахаваных на праваслаўных могілках па вул. Антонава жыхарах горада і вайскоўцаў расейскага войска 19 ст.

У першым раздзеле, выкарыстоўваючы матэрыялы археалагічных раскопак, Аўтар спыняеца на пахаваннях 12 – 14 ст., якія знаходзяцца на тэрыторыі Замка-вай гары ў Гародні. Падрабязна і даволі цікава апісвае іх лакалізацыю, пахавальны інвентар і нават дае краніалагічную характарыстыку пахаванняў. Падсумоўваючы гэты матэрыял, ён прыходзіць да высьновы, якая не мае ніякай сувязі са зместам главы: “Основной вывод, который можно сделать из анализа обнаруженных погребений на Замковой горе, следующий: Гродно – это город-крепость, сохранивший в трудных условиях пограничья тесные духовные связи с остальной Русью, в особенности с Поднепровьем и Волынью” (с. 25). Падставы гэтых разважанняў цікава зразумець. Факт знойдзеных пахаванняў сведчаць толькі, што: папершае, ля Ніжній, а потым і Верхній царквы ў Гародні існавалі могілкі; падругое, царкоўная прастора была таксама месцам апошняга спачынку пераважна прадстаўнікоў прывілеяваных і заможных славёу насельніцтва.

Працягваючы свае высьновы, Аўтар безapelлятыўна сцвярджае, што факт існавання могілак каля Ніжній і Верхній цэркваў вынікае з “приверженности к Православию” ці з’яўляеца “данью древней православной традиции” (с. 25). Падобная форма інтэрпрэтацыі фактаў таксама выклікае здзіўленне. З гэтага тэзісу вынікае, што толькі праваслаўныя засноўвалі свае могілкі ля храмаў. Таму не лішне будзе заўважыць, што звычай пахаванняў у храме ці вакол яго з’явіўся ў Заходній Еўропе ў 8 ст.¹, калі падзел хрысціянскай царквы яшчэ не адбыўся, і праваслаўе афіцыйна не існавала.

Пэўную непаслядоўнасць можна заўважыць на с. 30 і 31, дзе распавядаема пра наяўнасць могілак на тэрыторыі горада. Спынімся на першай цытаце: “К концу 15 – началу 16 столетий в Гродно существовали три православные церкви: Борисо-Глебская 12 века, Воскресенская каменная, находившаяся на горе напротив старого замка на месте Нового замка (13 - начала 14 века); Пречистенская со-

¹ Ariés Ph. Człowiek i śmierć. Warszawa, 1992. S. 50.

борная – и только один костёл (Фара Витовта). К середине 16 века к ним прибавилась – Троицкая церковь, находившаяся на Троицкой улице <...>. При каждой из названных церквей имелись небольшие привилегированные кладбища”. Такім чынам, паволе гэтых дадзеных у сярэдзіне 16 ст. у Гародні існавалі 4 царквы. На наступнай старонцы гэтыя падлікі абавяргаюцца: “Во второй половине 16 века в Гродно к пяти существующим церквям добавились – церковь св. Николы на Городнице<...> и Симеоновская церковь на Купеческой улице <...>]. З гэтага ж фрагмента тэксту можна зразумець, што ў другой палове 16 ст. у горадзе было 7 цэркваў. З чаго вынікае такая відавочная розніца? Паспрабуем у гэтым разабрацца.

Як вядома, логіка працэсу даследавання падлігае пэўным заканамернасцям. Каб вывучыць нейкую праблему, трэба адшукать крыніцы, правесці іх крытычны аналіз і інтэрпрэтацыю. Агаворваючы гісторыю гарадзенскіх культавых аб'ектаў, казаць пра вялікую колькасць крыніцаў не даводзіцца. Аўтар выканану задачу асвялення гісторыі гарадзенскіх праваслаўных могілак, абапіраючыся на наяўную нешmalікую гістарыяграфічную спадчыну. Аднак большасць спецыяльных працаў з найноўшага часу засталіся цалкам па-за яго увагай.

У кнізе маюцца спасылкі выключна на выразна састарэлую кнігу Яўстафія Арлоўскага “Гродненская старина” (1910 г. выдання) і іншаруючца публікацыі аўтараў другой паловы 20 ст. – Алены Квітніцкай, Алесі Краўцэвіча, Алега Труса і інш. даследчыкаў². Каб не абцяжарваць чытача метадалагічнымі разважаннямі, коратка падсумую вынікі апопніх археалагічных раскопак і гістарычных даследаванняў. Яны сведчаць, што ў Гародні 12-13 ст. існавала 5 цэркваў: Барыса-Глебская на Каложы, Прачысценская і Малая на пасадах, Уваскрасенская на вакольным горадзе, Ніжняя на замкавым дзядзінцы, на месцы якой на початку 14 ст. была ўзведзена Верхняя царква³. Крыніцы 16-17 ст. дадаткова згадваюць наступныя праваслаўныя цэрквы: царкву св. Сімяёна, царкву св. Крыжа на Падоле, царкву св. Мікулы ля паўночна-заходняй мяжы горада пры Віленскім гасцінцы, св. Збаўцы (Спаса), св. Іллі Прарока і Траецкую⁴.

У кнізе В.Чарапіцы неабгрунтавана сцвярджжаецца, што Траецкая царква знаходзілася на вул. Траецкай. Як паказваюць крыніцы, у адзначаным месцы ў канцы 15 ст. вялікі князь Аляксандр заснаваў каталіцкі кляштар аўгустыянаў, першая згадка пра які паходзіць з 1494 г.⁵

² Гл. напрэклад: Квітніцкая Е. Планировка Гродно в XVI-XVIII вв. // Архітектурное наследство. 1964. № 17. С. 11-38; Краўцэвіч А.К. Гарады і замкі Беларускага Панямоння XIV-XVIII стст. (планіроўка, культурны слой). Мінск, 1991; Трусаў А., Собаль В., Здановіч Н., Стары Замак у Гродна XI-XVIII ст.ст. Мінск, 1994.

³ Трусаў А., Собаль В., Здановіч Н., Стары Замак... С. 18-20, 23, 24, 26; Краўцэвіч А.К. Гарады... С. 32, 70-71; 47, 248; Чарняўскі І.М. Пречистенская церковь XII в. в Гродно // Древнерусское государство и славяне. Минск, 1983. С. 119-121

⁴ Писцовая книга Гродненской экономии (далей ПКГЭ). Вильно, 1882. Т. 2. С. 48, 87, 189.

⁵ Gozdawa Ė. Augustianie w Brześciu Litewskim // Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie. Wilno, 1910. Т. III. С. 95; Kurczewski J. Biskupstwo wileńskie. Wilno, 1912. С. 253.

Павярхоўна і недакладна апісваецца месца размяшчэння царквы св. Сімяёна, якая згадваецца ў валочнай памеры Гародні 1560-1561 г.⁶ Аўтар, не спрабуючы нават абгрунтаваць сваёй думкі пра яе лакалізацыю, падкрэслівае, што царква стаяла на Купецкай вуліцы (цяпер К.Маркса) (с. 31). Варта нагадаць, што загадку гэтай царквы спрабаваў раскрыць Яўстафі Арлоўскі, які на падставе медзярыту Адрель-гаўзера/Цюнда 1567-1568 г. выказаў здагадку аб яе размяшчэнні на паўночна-усходнім баку Рынку⁷. Аленка Квітніцкая паставіла пад сумніў гэтую версію, мяркуючы, што царква св. Сімяёна магла знаходзіцца ў іншым месцы горада. Адначасова, абапіраючыся на метад “argumentum ex silentio”, яна выказала меркаванне, што царква св. Сімяёна магла стаяць ў паўднёва-усходніх часцях Рынку⁸.

Слушным падаецца меркаванне Аўтара пратое, што ў сярэдзіне 18 ст. Сімяёнаўская царква ў крыніцах не згадваецца. Прычына гэтага надзвычай простая. У гэтым стагоддзі, а гэта к жа ў папярэднім 17-м, яна ўжо не існавала! Аднак на старонкахнігі без ўсялякіх доказаў гаворыцца пра існаванне ў 18 ст. могілак на яе тэрыторыі.

Пляц, на якім паводле думкі Аўтара кнігі стаяла царква св. Сімяёна, ужо ў 17 ст. знаходзіўся ў валоданні кляштара езуітаў. У камісарскай рэвізіі Гародні 1680 г., якую можна без проблемаў знайсці ў гарадзенскіх бібліятэках, на Азёрской вуліцы (у 19 ст. Купецкая, цяпер К. Маркса) упамінаецца: “пляц аа. езуітаў, на якім камяніца, забудованы. Пляцы тых жа, на каторых дамоў пяць забудаваных”⁹. Гэтыя дадзеныя пацвярджают таксама спіс нерухомай уласнасці горада 1726 г.¹⁰ У 1775 г. тым участкам, забудаваным камяніцай і пяццю дамамі, валодаў гарадзенскі земскі суддзя Казімір Вольмэр¹¹.

Падобным сумніўным способам тлумачыцца прычына ўзнікнення праваслаўных могілак каля сучаснай вул. Антонава (с. 32). Паводле Аўтара, рашэнне аб іх закладанні менавіта ў гэтым месцы была абумоўлена тым, што непадалёку на вул. Падольнай некалі існавалі “две праваславные церкви” (!). Сапраўды, у старожытнай Гародні над Нёманам знаходзілася царква св. Крыжа. Каля яе былі спачатку праваслаўныя, а потым уніяцкія могілкі з капліцай. Згадку пра іхсустракаем у документах другой паловы 17 – сярэдзіны 18 ст.¹² Аднак праваслаўныя храмы існа-

⁶ ПКГЭ. Т. 2. С. 87.

⁷ Niewodniczański T. Grodno-bemerkungen zur panorama-vedute von Adelhauser/Zündt 1568 // Lüneburger beiträge zur vedutenforschung. Lüneburg, 1983. S. 109.

⁸ Квітніцкая Е. Планировка... С. 22-23; яна ж, Центры горадов Беларуссии в XVI-первой половине XIX в. // Архітектурное наследство. 1982. № 31. С. 29-50, 30-31.

⁹ ПКГЭ. Т. 2. С. 87.

¹⁰ Літоўскі Дзяржаўны гістарычны архіў (далей ЛДГА) Ф. 1274, вол. 1, адз. 61, арк. 94.

¹¹ Расейскі Дзяржаўны ваенна-гістарычны архіў у Маскве (далей РДВГА у Маскве) Ф. 846, вол. 16, адз. 21872; Інстытут Мастваўства Польскай АН у Варшаве № 51093; Szymański S. Urbanistyczno-írchitectoniczne formowanie się Grodna w okresie od XIV do XVIII wieku // Rocznik Białostocki. 1970. S. 259; ЛДГА. Ф. 11, вол. 1, адз. 18584, арк. 2.

¹² НГАБ у Менску. Ф. 1761, вол. 1, адз. 11, арк. 242; Ф. 1800, вол. 1, адз. 1, арк. 565; НГАБ у Гародні. Ф. 14, вол. 1, адз. 566, арк. 69 адв.

валі ва ўсіх раёнах с таражытнай Гародні. Чаму ж новыя праваслаўныя могілкі не былі заснаваныя, напрыклад, каля царквы на Каложы ці каля Уваскрасенскай царквы?

У сапраўднасці, прычыны размяшчэння могілак па-за гарадской мяжой былі іншыя і не мелі ніякай сувязі з лакалізацыяй культавых пабудоваў наднёманскай часткі горада. Уладкаванне могілак “ex urbe” было часткай плану гарадскіх пераўтварэнняў, запачаткованых Рэчы Паспалітай яшчэ ў часы караля Станіслава Аўгуста Панятоўскага. Паводле рашэння Камісіі Паліцыі Абодвух Народаў Рэчы Паспалітай у 1791 г. могілкі в усіх буйных гарадскіх асяродках краіны пераносіліся па-за горад¹³. У выніку гэтага рашэння ў 1792 г. ля ўсходняга ўскрайку Гародні былі заснаваныя новыя фарныя каталіцкія могілкі. Пазней, як можна меркаваць, на пачатку 19 ст., каля іх пачалі развівацца могілкі праваслаўных.

Як не дзіўна, у іншым месцы кнігі можна знайсці абсалютна іншы адказ на папярэднє пытанне. На с. 14 пішацца а б росце гарадоў у савецкі перыяд, які абуровіў пашырэнне іх межаў, павелічэнне колькасці насельніцтва. Запоўненыя пахаваннямі старыя гарадскія могілкі не былі ў стане выконваць сваёй традыцыйнай функцыі. Неабходнасць пераносу могілак вынікала таксама з санітарна-тэхнічных нормаў, паводле якіх гэтыя аб’екты не магілі знаходзіцца ў межах шчыльнай забудовы і пераносіліся па-за мяжу горада. Тыя самыя прычыны абуровілі перанос з цэнтра горада напрыканцы 18 ст. старых фарных могілак, а пазней і заснаванне новых праваслаўных.

Аўтар заўважае, што не знайшоў ніякіх архіўных сведчанняў пра час уладкавання старых гарадзенскіх праваслаўных могілак. Аднак гэта не перашкодзіла ў пачатку другога раздзела сцвердзіць факт заснавання могілак у канцы 18 ст. Сваё меркаванне ён аргументуе тым, што на праваслаўных могілках дагэтуль захаваліся “округлыя и квадратныя обелиски-колонны”. На думку Аўтара, аналагічныя “по времени и архитектуре” надмагілля былі ўзведзены на суседніх каталіцкіх могілках. Акрамя таго, абаіраючыся не на архіўныя крыніцы, а на ўспаміны старажылаў, ён схільны бачыць падімі пахаванні расейскіх жаўнероў, якія ў дзельнічалі ў падаўленні антырасейскіх паўстанняў 1794, 1830 і 1863 г. (с. 34).

Апісаныя і зафіксаваныя на с. 210 надмагіллі з праваслаўных могілак з’яўляюцца не абеліскамі, а калонамі, якія былі ўзведзены не ў канцы 18 ст. (аналагічныя помнікі, якія датуюцца 1799-1801 г., сапраўды ёсць на суседніх каталіцкіх могілках.), але ў 30-я гады 19 ст. Тому метад параўнання помнікаў мемарыяльнай пластыкі двух могілковых комплексаў у дадзеным выпадку не вырашае пастаўленае пытання, але ўносіць блытаніну.

Калі ж былі заснаваны праваслаўныя могілкі? У кнізе не даецца канкрэтнага адказу на гэтае пытанне па прычыне недахопу дакументальных матэрыялаў. Выс-

¹³ Політэія у перакладзе з грэцкай мовы - дзяржаўнасць, грамадзянская правы. Камісія Паліцыі выконвала ў канцы 18 ст. функцыі міністэрства адміністрацыі і правапарадку.

новы пра пачаткі могілак грунтуюцца на хісткіх дапушчэніх павярхойных пасылках. Як бачна, парадайны метад у такой сітуацыі не спрабоўвае, а ўспамінны старажылаў не могуць сягаяць мяжы 18 і 19 ст. Старэйшыя жыхары горада, на вялікі жаль, часта блытаюцца, расказываючы нават пра Гародню міжваеннага перыяду 20 ст.

Аднак высветліць гэта пытанне можна праз пошук усёсных дакументальных звестак. Па-першае, ролю істотнай падказкі ў гэтым выпадку выконвае час заснавання ў Гародні Сафійскага сабору і ўтварэнне пры ім гарадскога прыходу, якое адбылося ў 1804 г. Па-другое, згодна з назіраннямі самога Аўтара на праваслаўных могілках знаходзяцца пахаванні з 1814-1818 г. (с. 36). Па-трэцяе, дадаткова асвятліць гэту проблему могуць найстарэйшыя метрыкі пахаванняў гарадзенскага праваслаўнага прыходу 19 ст. Урэшце, надзвычай важнымі крыніцамі з'яўляюцца картаграфічныя матэрыялы пачатку 19 ст., у першую чаргу складзены французамі дакладны план забудовы Гародні 1812 г.¹⁴

Можна пагадзіцца, што найстарэйшы фрагмент праваслаўных могілак размяшчаўся паміж магілай генерал-лейтэнанта Сяргея Ланскуга і пабудаванай у сярэдзіне 19 ст. капліцай (с. 35-36). У першай палове 19 ст. праваслаўныя могілкі займалі яшчэ невялікую прастору, прымыкаючы з захаду да каталіцкіх могілак.

Цяпер некалькі слоў пра могілкі, размешчаныя ў занёманская частцы Гародні, у завулку Перамогі. Аўтар інфармуе без указання крыніцаў, што праваслаўныя і каталіцкія могілкі ў занёманская частцы горада былі заснаваны ў другой палове 60-х – пачатку 70-х гадоў 19 ст. Таму нагадаем, што на падставе метрык пахаванняў францішканскага касцёла можна з ўпэўненасцю казаць пра факт пе-раносу каталіцкіх могілак з-пад муроў францішканскага кляштара па-за гарадскую мяжу ўжо перад 1798 г. У 1854 г. тут была ўзведзена капліца, фундатарам якой стаў уладальнік м. Румёйка Якаў Румель¹⁵. “Некий Стецкевич”, пра якога згадваеца на с. 66 кнігі, у 70-80-х гадах 19 ст. быў прафесаром гарадзенскага францішканскага касцёла. А крамя таго, недакладным з'яўляецца вызнаванне В. Чарапіцы пра тое, што “из сохранившихся к настоящему времени надгробий на католическом кладбище самое старое датируется 1876 годом” (с. 66). Найстарэйшы помнік, правільней было бы казаць эпітафія, знаходзіцца на могіле Антаніны Кушалеўскай, якая памерла ў 1865 г. Падобнае некрытычнае стаўленне да працэсу пошуку крыніцаў і падання фактаў цяжка вытлумачыць у рамках логікі навуковага даследавання.

Захаваліся таксама крыніцы пра праваслаўныя занёманская могілкі. Пытанне пра іх заснаванне ўпершыню было ўзнята ў 1897 г. Праз год улады вызна-

¹⁴ РДВГА у Маскве. Ф. 349, вол. 12, ад.з. 1485.

¹⁵ ЛДГА Ф. 604, вол. 46, ад.з. 1, арк. 128-159; вол. 10, ад.з. 97, арк. 186, 192; НДГА у Гародні. Ф. 886, вол. 1, ад.з. 308, арк. 17; Гардзееў Ю. З гісторыі помнікаў францішканскай парафіі / / Краязнаўчыя запіскі. Гродна, 1997. Вып. 4. С. 66-75.

чылі пад іх закладку адну дзесяціну зямлі каля паўночнага боку францішканскіх каталіцкіх могілак¹⁶. Можна сцвярджаць, што праваслаўныя могілкі за Нёманам на гарадской карце з'явіліся не ў 60-70-я гады 19 ст., але значна пазней пад канец 19 ст.

Фармаванне вайсковых могілак у кнізе датуеца на 80-я гады 19 ст. Сапраўды, участакна іхузвяздзенне быў выдзелены ўладамі гораду ў 1888г.¹⁷ Паўднёвая частка могілак была лютэранская, у паўночнай хаваліся вайсковыя чыны іншых хрысціянскіх канфесій. Менавіта ў паўднёвой іх частцы пахаваны генерал-маёр расейскай арміі Аляксандар Русаў, які быў лютэранінам¹⁸. Аднак родавая капліца Русаў чамусыці названая В.Чарапіцам праваслаўным храмам ці праваслаўным надмагілем, хоць вядома, што на плане Гародні 1912 г. капліца Русаў афрасленая як “капліца лютэранская”¹⁹. У гэтym выпадку, як і раней, Аўтар выразна скажае факты (павяданні ці свядома?), называючы вайсковыя могілкі праваслаўнымі, нягледзячы на тое, што тут знаходзілі спачын вайсковыя чыны розных хрысціянскіх канфесій.

Мае рацыю Аўтар, гаворачы пра тое, што “ни в одном из документов прошлого и настоящего нам не встречалось упоминания о “белорусских” кладбищах”. Хачу запэўніць, што падобныя ўпамінанні сустрэць у крыніцах немагчыма. Прычына таму надзвычай простая. Культура кожнага гораду Цэнтральнай і Усходняй Еўропы хараکтэрныя завалася по літнічнасцю і шматканфесійнасцю. У старажытныя часы могілкі засноўваліся не па нацыянальнай, а канфесійной прыкмете, г. зн. існавалі могілкі праваслаўныя, лютэранскія ці каталіцкія, дзе хаваліся людзі розных нацыянальнасцяў. Аўтар (кандыдат гістарычныхнаукаў!?) як быццам не разумее пра пісной ісціны, а бяздоказна сцвярджае факт існавання “рускіх” (“рускі-праваславных”) ці “польскіх” (“польско-католіческих”) могілак.

У публікацыі аргументуюча ўласцівасць меркаванне пра тое, што беларусы былі цесна звязаны з рускай цывілізацыяй (с. 14). З гэтай ідэалагічнай, а не навуковай пасылкі вынікае, што крытэрый культурных сувязяў суседніх народаў, а дакладней неабсяжнае жаданне аднаго народа падпарадковаваць сабе свайго суседа, вызначае нацыянальныя характары могілак. Іншымі словамі, далучэнне беларускіх земляў да Расейскай імперыі выключае магчымасць існавання беларускай культурнай спадчыны. Развіваючы гэтае адкрыццё можна зрабіць падобную выснову пра тое, што ў Балгарыі ці Каталоніі ніколі не было адпаведна балгарскіх ці каталонскіх могілак. Тому што першая краіна доўгі час была акупавана туркамі, а другая дагэтуль знаходзіцца ў складзе Іспаніі. Логіку падобных разважанняў цяжка зразумець. Што рабіць з праваслаўнымі могілкамі і ва ўсіх беларускіх гарадах і

¹⁶ НГАБ У Гародні. Ф. 2, вол. 21, адз. 1629, арк. 1, 16.

¹⁷ Тамсама. Ф. 8, вол. 2, адз. 595, арк. 6, 10.

¹⁸ Тамсама. Ф. 2, вол. 37, адз. 2353, арк. 56-69 адв.

¹⁹ Тамсама. Ф. 2, вол. 37, адз. 2353, арк. 59-65; адз. 2340, арк. 202-203; Ф. 11, вол. 16, адз. 16, арк. 2.

вёсках, якія функцыянувалі тут да ўвядзення унії ў канцы 16 ст.? Ці яны таксама былі рускімі, нягледзячы на тое, што на трэтыорыі ВКЛ не жылі расіяне? З дапамогай высновы пра “рускасць” праваслаўных могілак 19 ст. В.Чарапіца спрабуе даказаць, што тут хавалі пераважна расейцаў, а беларусы складалі меншасць насельніцтва этнічна беларускіх земляў і ці ўвогуле былі неўміручымі. Паспрабуем у гэтым разабрацца.

Як вядома, статыстыка ў Расейскай імперыі ў 19 ст. была на высокім ўзроўні. Штогод ў кожныя закутку імперыі чыноўнікі складалі вялізныя справаўздачы аб стане справаў у адпаведным павеце і губерні. Значная ўвага ўдзялялася канфесійнай статыстыцы. У 1824 г. земскі спраўнік Гарадзенскага павету і гараднічы Гарадні правялі збор матэрыялаў пра веравызнанні насельніцтва. Паводле гэтых дадзеных, сярод 619 230 насельніцтва Гарадзенскай губ. у 1824 г. было толькі 667 праваслаўных. Каля 68% жыхароў горада складалі жыды, 24% католікі, няпоўныя 4% – праваслаўныя (дакладна 271 асоба на 7-тысячную Гарадню). У Гарадзенскім павеце канфесійная раскладка выглядала па-іншаму. Тут выразна дамінувалі дзве групы: каля 60% католікі і 20% уніяты. Праваслаўных адзначана 6 чалавек (каля 0,009%). У Пружанскім, Ваўкавыскім і Слонімскім пав., дзе выразна дамінуала ўніяцкае насельніцтва, праваслаўных увогуле не было. У Лідзе адзначана 7 чалавек гэтага вyzнання, а ў Наваградку – ²⁰.

Не менш цікавымі па дающея вынікі этнаканфесійнага складу насельніцтва 12 785 валасныхходаў Гарадзенскай губ. 1909 г. Укладальнікі спісу назначылі ў Гарадзенскай губ. 9478 беларускіх праваслаўных сходаў, 2943 беларускіх каталіцкіх, 282 польскіх каталіцкіх і толькі адзін (!) праваслаўны “великорусскій”. У Гарадзенскім павеце ўлады зарэгістравалі 2017 сходаў, з якіх 1994 былі беларускімі (1417 праваслаўных і 599 каталіцкіх)²¹, г.з.н. каля 2/3 беларусаў былі праваслаўнымі, 1/3 католікамі. Няцяжка здагадацца, што падобны этнічны расклад меў адпострэванне ў статыстыцы пахаванняў. Матэрыялы па этнаканфесійнай структуры Гарадзеншчыны ніякім чынам не ўпісваюцца ў канцептуальныя палажэнні рэцэнзуемай кнігі.

У некаторых месцах сваіх нарыйсаў Аўтар цалкам забывае пра тое, што кніга акрэслена як “навуковыя выданне”. Месца навуковыхметадаў разумення і тлумачэння фактаў займаюць аўтарскія асабістыя погляды і перакананні пра выключную місію расейскай цывілізацыі і расейскага праваслаўя. Аўтар хутчэй піша пра тое, што ён хацеў бы бачыць, а не тое, што было на самой справе. Свае выказванні ён не спрабуе нават давесці.

В.Чарапіца захапляеца працамі Я.Арлоўскага (ігнаруючы навуковы даробак навейшых аўтараў), сцвярджаючы, што ягоная “Гродненская старина” “есть лучшее из того, что было написано о городе до него, да и после смерти историка”

²⁰ Тамсама. Ф. 1, вол. 2, адз. 518, арк. 32, 37, 56 адв-57.

²¹ Тамсама. Ф. 17, вол. 1, адз. 342, арк. 385-388.

(стр. 136). Такое меркаванне не можа не здзіўляць. Кніга Я.Арлоўскага адпостроўвае ўзровень гістарычных ведаў 19 ст. Канструкцыя ягонай “Гродненскай старины” абмяжоўвалася фіксацияй у храналагічнай паслядоўнасці пэўных фактав. Значная ўвага акцэнтувалася на аповядзе пра побыт і дзеянасці славутых асобаў у горадзе. Высновы рабіліся без аналізу ўзаемных сувязей паміж фактамі. З пункту гледжання сучасных метадалаўчых прынцыпаў гістарычнага даследавання кнігу Я.Арлоўскага трэба аднесці да апісальнага-прагматычнага накірунку гісторыяграфіі, які сягае сваімі каранямі сярэднявечча. Я.Арлоўскі не займаўся архіўнымі пошукамі, не спрабаваў аналізаваць прычынна-выніковую сувязь і аб’екты ўмовы гістарычнага развицця гораду. Таму з пункту гледжання сучаснай гістарычнай навукі значная частка публікацыі Я.Арлоўскага мела не навуковы, а папулярна-факталагічны характар. Даследаванні апошніх дзесяцігоддзяў, яскрава паказваюць памылковасць некаторых гіпотэз і меркаванняў Я.Арлоўскага, у чым, зрешты, яго нельга вінаваць.

Пасля азнямлення са зместам кнігі В.Чарапіцы застаецца ўражанне, што праца напісана расейскім гісторыкам увараўскіх часоў і прысвечана расейскай гісторыі і культуры. У ёй цытуюцца выключна расейскія паэты, пісьменнікі і філосафы. Напрыклад, на с. 6 пасля распovяду пра адносіны да смерці ў ісламскай, кітайскай, індуісцкай, жыдоўскай і хрысціянской культуры, чытаем: “Вся жизнь русского человека <...> Русский человек достаточно спокойно относится к смерти”. На с. 11 працяг: “Как кладбищенский жанр эпитафия в России появилась во времена Петра Великого”. На с. 12 чытаем: “В России кладбища создавались при монастырях, городских и сельских церквях”. Далей ідзе распovяд пра тое, як вырашаецца праблема захавання могілак у Рasei. Звяртаецца ўвага на стаўленне да гэтай праблемы расейскага патрыярхата, расейскіх навукоўцаў ці дзяржаўнай Думы Рasei (с. 16). У кнізе нічога не пішацца пра могілкавую справу на Беларусі – краіны, грамадзянінам якой з’яўляецца Аўтар. У чытача непазбежна ўзнікаюць пытанні: якое дачынне ўсе гэтыя звесткі маюць да Гародні і ўвогуле да Беларусі? Ці беларускі праваслаўны клір апатычна ставіцца да праблемы гісторыка-культурнай спадчыны? Урэшце, у адным сказе апошняга абзацу згадана, што падобныя працэсы адбываюцца таксама на Беларусі.

Нагадаю, што яшчэ ў 1986 г. паводле рашэння Гарадзенскага аблвыканкому старыя гарадзенскія каталіцкія могілкі атрымалі статус помніка абласнога значэння. Мастацтвазнаўчым і гісторыка-біяграфічнымі даследаваннямі гарадзенскіх могілкавых комплексаў у 80-90-я г. 20 ст. займаліся Людміла Зорына, Ігар Трусаў, Вячаслав Швед і Алесь Госцеў, група беластоцкіх гісторыкаў на чале з Юзафам Марошкам, а таксама аўтар гэтых радкоў. Інвентарызацыю фарных каталіцкіх могілак у 1993 г. правялі супрацоўнікі гарадзенскага інстытуту “Грамадзяніпроект”.

Падсумоўяючы сказанае, трэба заўважыць, што праблематыка гісторыі гарадзенскіх могілак падаецца вельмі актуальнай. Нераскрытым застаецца, на-

прыклад, мінулае жыдоўскіх, лютэранскіх могілак і інш. могілкавых комплексаў, знишчаных у савецкія часы. З'яўленне працаў пра іх належыць толькі вітаць, зразумела, калі яны абавіраюцца на гістарычныя крыніцы і абургунтаваныя высновы. Рэцэнзуемая кніга патрабуе істотнай метадалагічна-навуковай дапрацоўкі.

Юры Гардзееў

Доктар гісторыі.

Старшы бібліятэкар Навуковай бібліятэкі Польскай Акадэміі Навук
і Акадэміі Мастацтваў у Кракаве.

Асноўны кірунак даследавання: Гарады ВКЛ

e-mail:gordziejev@interia.pl

Іван Сінчук (Менск)

**Гісторыка-культурная спадчына Кобрыншчыны / Склад. Ю.А.Барысюк.
Баранавічы, 2001 – 32 с., 38 іл.**

Брашура складаецца з 10 раздзелаў – *Помнікі археалогіі* (10/1*), *Стара-жытныя пахаванні, валуны з выявамі і надпісамі* (8/1), *Помнікі архітэктуры* (20/7), *Помнікі прыроды, палаца-паркавыя ансамблі* (9/1), *Крыніцы* (2/0), *Помнікі гісторыі 1812 года* (2/2), *Помнікі гісторыі часоў першай сусветнай і савецка-польскай вайны* (6/1), *Помнікі гісторыі часоў уваходжання Заходняй Беларусі ў склад Польшчы* (2/0), *Помнікі Вялікай Айчыннай вайны* (83/31), *Помнікі знакамітым землякам і дзяржэсаўным дзеячам* (5/1).

Каліровая брашура накладам 500 асобнікаў выдадзена не толькі за грошы спонсараў, але і на сродкі яе складальніка. У продаж яна не трапіла.

Вялікую цікавасць выклікае невялікая аўтарская прядмова, у якой падаюцца звесткі пра першыя ўзгадванні вёсак Кобрынскага раёна ў гістарычных крыніцах. Аўтар вельмі ўдала выкарыстаў веданне мясцовых гаворак для тлумачэння паходжання назваў населеных пунктаў. Здаецца, прыдаўся б аналіз “антрапанічных” геаграфічных назваў у параўнанні з прозвішчамі тапанімічнага паходжання. Недахопам можна лічыць следаванне за дакументамі, бо для чытача было б зручней мець храналагічна-алфавітны альбо алфавітна-храналагічны спіс вёсак з паданнем крыніцы звесткі.

Вылучаны змест у брашуры, на жаль, адсутнічае. Таксама няма тлумачэння, што нумарацыя помнікаў не скразная, а асобная па кожнаму раздзелу, і што нумары на фотаздымках – гэта не скразныя нумары фотаздымкаў, а адпаведныя пазыцыі помнікаў у раздзеле. Не адразу чытач зразумеет, што выданне ахоплівае толькі сельскія помнікі, тым больш, што ў анататыўнай гаворыцца пра Кобрынскіраён, а г.зн., што пры прынятых адміністрацыйных падзелеях яно павінна ахопліваць і горад як раённы цэнтр. Толькі з паданай колькасцю жыхароў у 42 тыс. можна зразумець, што размова ідзе аб сельскай мясцовасці, бо сам горад налічвае 52 тыс. Са сказанаага вышэй ужо відавочна, што выданню не хапае навуковага рэдактара і рэцэнзентаў.

Усяго ў тэксце змешчана 45 ілюстрацый, у тым ліку 34 каліровыя. Да перыяду савецка-германскай вайны адносяцца 2/3 усіх фотаздымкаў. Да таго ж, уласна помнікаў гісторыі ў гэтым раздзеле няшмат. Ёсьць толькі манументы на могілкахабо на кенатафах. Да добра забяспечаных ілюстрацыямі раздзелаў адносяцца раздзелы *Помнікі архітэктуры* (35% пазыцый забеспечана ілюстрацыямі) і *Помнікі Вялікай Айчыннай вайны* (37%). Для ілюстрацый ужыты арыгінальныя фотаздымкі, зробленыя спецыяльна для гэтага выдання. Яны перадаюць сучасны стан помнікаў.

У *Зборы помнікаў гісторыі і культуры Беларусі* (Мінск, 1990) у Кобрынскім раёне апісана 136 помнікаў, з якіх сельскую мясцовасць прыходзіцца 101. У бра-

* у дужках падаецца колькасць апісаных помнікаў і колькасць ілюстрацый па раздзелу (зад作文 Aym.)

шуры Барысюка Ю.А. пералічана 145 помнікаў, якія знаходзяцца ў сельскай мясцовасці Кобрыйскага раёна.

Паданыя звесткі часам разыходзяцца з інфармацыяй Збору. Напрыклад, адрозніваюцца звесткі па двух курганных могільніках каля в. Засімы (колькасць 14 замест 12 і 7 замест 10, у абодвух выпадках не супадае адлегласць ад вёскі), кургану ў в. Залессе (падана адлегласць 35 м ад вёскі замест 350 м). Паколькі ў прадмове ні слова не сказана аб абаўленні дадзеных на стан сённяшняга дня, чытач не можа вырашыць, ці рэч ідзе аб памылках, ці аб будакладненнях. З'явілася два новыя помнікі – курган каля в. Закросніца і курган каля в. Ляжыцы. Замчышча каля в. Запруды аднесена да 14 – 17 ст. згодна з яго першаадкрыўальнікам Ткачовым М.А. (у Зборы падаецца як гарадзішча). Шкада, што не найшлося спосабу адзначыць, што некаторыя помнікі ўжо загінулі, як, напрыклад, адзін з помнікаў каля в. Дзівін.

Як відаць, брашура адностроўвае не толькі аўтарскі падыход, але і агульна-дзяржаўны. Паказальнай з'яўляецца колькасць помнікаў-манументаў савецка-германскай вайны 1941–1945 г. і адсутнасць абарончых збудаванняў таго часу. Таксама відавочна, што ўжыты неўласцівы падыход як да помнікаў гісторыі, так і да сучасных манументаў на могілках. Уласна помнікамі гісторыі з'яўляюцца збудаванні, а не мемарыяльныя дошкі і самі могілкі, а не абеліскі на іх, таксама як курганы, а не ахойныя знакі каля іх. У лік помнікаў пры неіздзялігізованым падыходзе павінны былі б трапіць таксама пахаванні саксонцаў (“французаў”) часоў вайны 1812 г. і нямецкіх салдат апошняй вайны. Але іх акурат няма ў пераліку помнікаў.

Не найшлося ў выданні месца кобрыйскім скарбам (згодна з сучасным законам скарбы трактуюцца як рухомыя помнікі), якія ўжо ў савецкі час “афіцыйна” сталі помнікамі гісторыі пасля выхаду серыі энцыклапедычных даведнікаў па абласных цэнтрах Беларусі. Напрыклад, даведнік *Брэст* (Мінск, 1987) па стану на 1965 г. падае на тэрыторыі раёна скарбы 17 ст. ў вёсках Буховічы, Быстрыца, Дзевяткі, Кустовічы, Ліцвінкі, Перкі, Ушковіца, Хідры, да якіх пры адпаведнай працы можна было б дадаць яшчэ з дзесятак тых, што былі адкрытыя за апошнія 15 гадоў (тры з якіх нават трапілі ў Кобрыйскія гісторычныя музеі імя А.В. Суворава), ды высветліць лёс каля дзесятка скарабаў з папярэдняга дваццатагоддзя, што не трапілі ў вышэйшы пералік. Была нагода паправіць памылку, а менавіта “перадаць” славуты скарб заходнегуральскіх дэнарыяў другой паловы 11 ст. з хутара Людвішча нібыта Кобрыйскага раёна вёсцы Людвінава Драгічынскага раёна (былы маёнтак Людвінава Кобрыйскага павета, якім некалі валодаў муж пісьменніцы Элізы Ажэшка). Гэты з'яўляецца ключавым пры вызначэнні межаў паміж перыядамі дэнарыяў і безманетным у перыядызацыі грошовага абарачэння беларускіх земляў.

Адсутнічаюць у выданні таксама сельскія могілкі, на шэрагу з якіх захаваліся надмагільныя помнікі канца 19 – пачатку 20 ст. (напрыклад, неардынарны помнік – кенатаф са слупком-абеліскам на могілках у в. Барысава ў гонар загінуўшых у расейска-японскую вайну 1904–1905 г.).

Устаноўкі *Збору помнікаў* сталі базавымі пры падрыхтоўцы брашуры. Відаць, доўгі яшчэ нам будзе перашкаджаць блытаніна, звязаная з акрэсленнем навуковым тэрмінам “помнікі” старажытных артэфактаў і бытавым словам “помнікі” манументаў і абеліскіяў. Будзе сумленным шчыра прызнаць, што гэтыя два адолькавыя слова з’яўляюцца толькі амонімамі.

На маю думку, класіфікацыя *Збору помнікаў* з падзелам на помнікі археалогіі, помнікі гісторыі і помнікі архітэктуры была памылковай. Трэба казаць пра помнікі гісторыі як вышэйшай адзінцы таксанамічнага шэрагу з падзелам на археалагічныя помнікі каменнага, бронзавага і жалезнага веку, сярэднявячча і новага часу, помнікі падзеяў навейшага часу (можа нязвыклі адносіць пахаванні I і II сусветных вайнаў да помнікаў археалогіі, але ўвядзенне ў апошнія гады штатных пасадаў ротных і батальённага археолагаў у Пошукавым бытальёне пры Упраўленні па ўвекавечанню памяці абаронцаў Айчыны і ахвяраў вайны Міністэрства абароны РБ гаворыць само за сябе). Варта вылучаць сярод помнікаў гісторыі архітэктурныя помнікі сярэднявячча, новага і навейшага часу (у адрозненіі ад археалагічных помнікаў архітэктурныя помнікі – гэта наземныя збудаванні і не патрабуюць раскопак для іх вывучэння). Часам розніца паміж помнікамі археалогіі і помнікамі архітэктуры даволі ўмоўная, напр., планіровачная структура паселішча, адноўленая археалагічнымі сродкамі, напэўна мае дачыненне да архітэктуры, а выразна бачнае ва ўсёй сваёй канструкцыі акальцаванае ірвамі гарадзішча, аточанае зямельнымі валамі, адносіцца да помнікаў археалогіі.

Падсумоўваючы можна сказаць, што калі б калегі галоўнага спецыяліста па захаванню гісторыка-культурнай спадчыны аддзела культуры Кобрынскага райвыканкама Ю.А.Барысюка, які на момант выдання кнігі адказваў за помнікі ў сельскай мясцовасці, падхапілі б ягоную ініцыятыву (ці не першую ў краіне), то гэта трэба было б толькі вітаць. Можа тады, нарэшце, мы адчуем карысыць ад арміі (дакладна – штатнай армейскай роты) непатрэбных чыноўнікаў ад культуры. Сёння інспектараў па зберажэнню гісторыка-культурнай спадчыны ў Беларусі больш, чым даследчыкаў саміх гэтых помнікаў. Не хочацца і парадуновоўваць агульны фонд заробку армады інспектараў і сукупныя выдаткі аддзелаў культуры на даследаванне помнікаў, выдаткі дзяржавы на іх утрыманне і рэальныя вынікі іх працы. Сумным атрымаецца вынік падлікаў. Цяжка паверыць, але за гэтыя сродкі штогод можна было б выдаваць дзве сотні такіх кніжак. Дзяржава павінна, нарэшце, зварнуць увагу на існуючую ситуацыю.

Іван Сінчук

гісторык

Асноўны кірунак даследавання:

Гісторыя грашовага абарачэння, гісторыя матэрыяльнай культуры,

антрапаніміка Беларусі

e-mail: vpetrovski@bntu.by